

तपन उपन्यासमा सबाल्टर्न चेतना

डा. चन्द्रमान श्रेष्ठ

नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि, नेपाल

Email : chandrambs2007@gmail.com

सार

प्रस्तुत शोधलेख शरद पौडेलद्वारा लिखित तपन उपन्यासको सबाल्टर्न चेतनाका आधारमा अध्ययन गरिएको छ। ग्राम्सीको प्रभुत्वसम्बन्धी अवधारणालाई लिएर रन्जित गुहाको नेतृत्वमा भारतमा सन् १९८२ देखि सबाल्टर्न अध्ययन समूहको आरम्भ भएको हो। सबाल्टर्न अध्ययन इतिहास अध्ययनबाट प्रारम्भ भएको हो। यसले पिछडिएका दलित, किसान, मजदुर र महिलाहरूको अस्तित्वलाई इतिहासमा अभिलेखीकृत गर्‍यो। सबाल्टर्न चेतनालाई साहित्यको अध्ययनमा प्रयोग गर्नमा गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएकी छन्। यस लेखमा एन्टोनियो ग्राम्सी, रन्जित गुहा तथा गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकका सबाल्टर्नसम्बन्धी मुख्य मान्यताहरूलाई आधार बनाएर तपन उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ। यसमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा तपन उपन्यासलाई लिइएको छ भने सबाल्टर्न अध्ययनसँग सम्बन्धित लेख तथा पुस्तकहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। आरम्भमा सिद्धान्त प्रस्तुत गरी उपन्यासको विश्लेषण गरिएकाले यसमा निगमनात्मक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा तपन उपन्यासले नेपाली समाजका सबाल्टर्न वर्गको समस्यालाई उठाएको र उनीहरूमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास क्रमशः हुँदै गएको कुरालाई प्रस्तुत गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ। जातीय, लैङ्गिक, आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिले सबाल्टर्न बन्न पुगेका वर्ग वा समुदायको पीडा र उनीहरूमा विकसित हुँदै गएको मुक्तिकामी चेतलाई यस उपन्यासले महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेको निचोड यस लेखमा निकालिएको छ।

प्रमुख शब्दावली : किनारा, प्रतिनिधित्व, प्रभुत्व, सबाल्टर्न, सांस्कृतिक हिंसा।

विषयपरिचय

सबाल्टर्न भन्नाले समाजमा किनारामा पारिएका समुदायलाई बुझिन्छ। सामाजिक, आर्थिक, लैङ्गिक तथा जातीय दृष्टिले किनारीकृत वर्ग वा समुदाय नै सबाल्टर्न हुन्। यस अर्थमा सबाल्टर्न शब्दको प्रथम प्रयोग इटालेली मार्क्सवादी चिन्तक एन्टोनियो ग्राम्सीले गरेका हुन्। ग्राम्सीकै अवधारणालाई लिएर इतिहासलाई नवीन दृष्टिकोणबाट हेर्ने अभिप्रायका साथ भारतमा सन् १९८० को दशकमा सबाल्टर्न अध्ययन समूह देखा पर्‍यो। यस अध्ययन समूहले भारतीय इतिहासको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका तर

इतिहासमा सधैं उपेक्षित सबाल्टर्न वर्गलाई इतिहासमा स्थापित गराउने कार्य गर्‍यो। इतिहास अध्ययनबाट प्रारम्भ भएको सबाल्टर्न चेतनालाई साहित्यमा प्रवेश गराउने कार्यमा गायत्री चक्रवर्ती स्विभाकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। प्रस्तुत लेखमा शरद पौडेलद्वारा लेखिएको *तपन* उपन्यासको सबाल्टर्न चेतनाका आधारमा अध्ययन गरिएको छ। समाजका सबाल्टर्न वर्गको रूपमा रहेका दलित, महिला तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्गका मानिसहरूले भोग्नुपरेको अवस्था र उनीहरूमा विकसित हुँदै गरेको प्रतिरोधी चेतनालाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसैले सबाल्टर्न चेतनाका आधारमा यो उपन्यास अध्ययनीय छ तर अहिलेसम्म यस कोणबाट उपन्यासको अध्ययन हुन सकेको देखिँदैन। यही अभाव र विषयको अध्ययनीयतालाई मध्यनजर गर्दै यस लेखमा *तपन* उपन्यासमा सबाल्टर्न वर्गको प्रतिनिधित्व र प्रस्तुति कसरी गरिएको छ, भन्ने जिज्ञासाको समाधान गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा शरद पौडेलद्वारा लेखिएको *तपन* उपन्यासको सबाल्टर्न चेतनाका आधारमा अध्ययन गरिएको छ। तसर्थ *तपन* उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा यस अनुसन्धान कार्यमा उपयोग गरिएको छ। यस अनुसन्धान पत्रमा सबाल्टर्न चेतनासम्बन्धी सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपणका लागि विभिन्न विद्वान्द्वारा विभिन्न समालोचनात्मक ग्रन्थहरूमा व्यक्त विचारलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यी सबै सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयीय स्रोतको उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत शोधपत्र गुणात्मक प्रकृतिको भएकाले सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा सबाल्टर्नसम्बन्धी लैङ्गिक, जातीय र वर्गीय अवधारणाका आधारमा *तपन* उपन्यासमा व्यक्त सबाल्टर्न चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ। सोही क्रममा उपन्यासमा सबाल्टर्न वर्गको आवाजको प्रतिनिधित्व कसले गरेको छ, भन्ने विषय र सबाल्टर्न वर्गका मानिसमा विकसित हुँदै गएको प्रतिरोधी चेतनालाई पनि यहाँ विश्लेषण गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

सबाल्टर्न ल्याटिन मूलबाट आएको अङ्ग्रेजी शब्द हो। सबाल्टर्न शब्दले सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक भौगोलिक, लैङ्गिक, पेसा जस्ता हरेक हिसाबले किनारामा पारिएका वर्ग वा समूहलाई जनाउँछ। यस अर्थमा सबाल्टर्न शब्दको पहिलो प्रयोग भने इटालियन मार्क्सवादी चिन्तक एन्टोनियो ग्राम्सीले गरेका हुन्। ग्राम्सीले आफ्नो कृति प्रिजन नोटबुक (१९७१) मा प्रयोग गरेदेखि नै सबाल्टर्न शब्दले राजनीतिक अर्थ ग्रहण गरेको हो। ग्राम्सीका अनुसार सबाल्टर्न भन्नाले 'गैरशासकीय र अहैकमवादी वर्ग वा समुदायलाई जनाउँछ, जो सधैं अधीनस्थ, पराधीन हुन्छन् र उनीहरू शासकको प्रयोगको वस्तुसमेत बन्न पुग्छन्,' (श्रेष्ठ, २०६८ पृ. १६)। उनका अनुसार सबाल्टर्न वर्ग सम्भ्रान्त वर्गको हेजेमोनी (प्रभुत्व) बाट अति ग्रसित हुन्छन्। प्रभुत्वशाली शासक वर्गले कानून, अदालत, नोकरशाही, धार्मिक तथा शैक्षिक संघसंस्थाका माध्यमबाट समाजमा सम्मतिहरू जारी गर्दै आफ्नो वर्चस्व कायम गर्दछन्। फलतः सबाल्टर्न वर्गका मानिसहरू आफू शोषित भएको वा लुटिएकोसमेत थाहा पाउँदैनन् र शोषण र दमनलाई समेत सहज र स्वाभाविक प्रक्रिया ठान्दछन्।

सबाल्टर्न शब्दको अर्थ दबिएको, दबाइएको वा मूलधारबाट पाखा पारिएको भन्ने हुन्छ। समाजको मूलधारमा स्थापित नभएका मानिसहरू, दलित, निर्धा वा शासित तथा शोषित उत्पीडित मानिसहरूको समुदाय नै सबाल्टर्न हो। रन्जित गुहाका अनुसार सबाल्टर्न शब्दले सामान्यतः वर्ग, जाति, लिङ्ग, उमेर, कार्यगत दर्जा लगायत अन्य हरेक हिसाबले विभेद गरिएका, शोषण र उत्पीडनको सिकार भएका विशेषतः दक्षिण एसियाली समाजका व्यक्ति वा समुदायलाई जनाउँछ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १४)।

भारतीय इतिहासलाई फरक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा सबाल्टर्न अध्ययनको विकास भएको हो। इतिहास निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका भएका तर इतिहासमा बहिष्कृत सबाल्टर्नहरूलाई केन्द्रमा राखेर इतिहास लेखिनुपर्छ भन्ने नयाँ सोच र मान्यताका साथ भारतमा सन् १९८२ मा सबाल्टर्न अध्ययनको स्थापना भयो। यस अध्ययन समूह मुख्यतः कृषक, दमित, शासित, सर्वहारा अनि श्रमिक वर्गको जीवनव्यथालाई लिएर अधि आएको देखिन्छ (लामा, २०१७, पृ. १११)। यसले अभिजातकेन्द्रित भारतीय इतिहासको पुनर्लेखनमा जोड दियो। इतिहासका पानाबाट पाखा पारिएका सबाल्टर्न वर्गका मानिसहरूको इतिहास लेख्ने यसको मूल उद्देश्य रहेको छ। रन्जित गुहाका अनुसार अङ्ग्रेजहरूको औपनिवेशिक शासनविरुद्धको भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलनमा उच्च र मध्यम वर्गीय भारतीयहरूको मात्र योगदान नभएर आमसर्वसाधारण मजदुर, किसान र अन्य पिछडिएका समुदायहरूको पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। अहिलेसम्मको इतिहास लेखन एकल, पूर्वाग्रही र असमावेशी रहेकाले इतिहासलाई नयाँ ढङ्गले लेख्नुपर्छ र त्यसमा सबाल्टर्नहरूलाई स्थापित गराउनुपर्छ भन्ने सबाल्टर्न अध्ययन समूहको मूलभूत मान्यता थियो। इतिहास निर्माणमा सबाल्टर्नहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ तर इतिहासमा तिनको कुनै स्थान नभएकाले तिनलाई केन्द्रमा राखेर इतिहास लेखिनुपर्छ। यसरी इतिहासलाई नयाँ र फरक ढङ्गले लेख्नुपर्छ भन्ने आशयका साथ सबाल्टर्न अध्ययनको प्रारम्भ भएको पाइन्छ।

इतिहास लेखनको सन्दर्भबाट सबाल्टर्न अध्ययनको प्रारम्भ भएको हो र यसमा साहित्यको सन्दर्भ भने पछि मात्र जोडिएको हो। साहित्यको सबाल्टर्न अध्ययन भने गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले सुरु गरिन्। सन् १९८८ मा प्रकाशित 'मार्क्सिजम एन्ड इन्टरप्रिटेसन अफ कल्चर' पुस्तकमा समेटिएको 'क्यान सबाल्टर्न स्पिक?' भन्ने लेखका माध्यमबाट उनले सबाल्टर्न अध्ययनमा साहित्यलाई प्रवेश गराउने काम गरिन्। उनका अनुसार प्रतिनिधित्वका हिसाबले सबाल्टर्न वर्गलाई इतिहासका पानामा भन्दा साहित्यका पानामा बढी प्रखर रूपमा अध्ययन अवलोकन गर्न सकिन्छ किनभने इतिहासभन्दा साहित्य बढी सबाल्टर्नमैत्री छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ७)। स्पिभाकका अनुसार सबाल्टर्नहरू बोल्न सक्दैनन्। आवाजविहीनहरू नै वास्तवमा सबाल्टर्न हुन्। बोलिहाले पनि उनीहरूको आवाजलाई सुनिँदैन र दबाउने काम गरिन्छ। उनको दृष्टिमा नारीहरू नै वास्तविक सबाल्टर्न हुन्। पितृसत्तात्मक समाजमा सबै पक्षबाट उपेक्षित र पाखा पारिएका भनेको महिलाहरू नै हुन्। पुरुषहरूले परिवार अनि समाजमा आफैँलाई प्रमुखता प्रदान गरेपछि नै लैङ्गिक किनारीकरण प्रारम्भ भएको हो र यसको इतिहास सायद मानव सभ्यता जत्तिकै पुरानो छ (सुब्बा, २०११ पृ. १२)। स्पिभाक सबाल्टर्नलाई उत्पादन सम्बन्धसँग जोडेर हेर्नुभन्दा पनि लैङ्गिकताका आधारमा हेर्नुपर्ने मान्यता राखिन्छन्।

सबाल्टर्नहरू आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैँ गर्न सक्छन् कि सक्दैनन् भन्ने विषयमा मतैक्य पाइन्न । सामान्यतः सबाल्टर्न भन्नाले आवाजविहीनहरूलाई बुझाउँछ । बोल्न नसक्ने भएकाले उनीहरूको आवाज अरु कसैले बोलिदिनुपर्छ र तिनको प्रतिनिधित्व अरु कसैले गरिदिनुपर्छ । तर, मिसेल फुकोका अनुसार हरेक व्यक्तिले आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैँ मात्र गर्न सक्छ । यसबाहेक कसैले पनि दलित तथा अन्य सबाल्टर्न समुदायको सही र वास्तविक प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैनन् । फुको भन्छन्, 'निमुखा (सबाल्टर्न) वर्गको प्रतिनिधित्व गर्न खोज्ने हाम्रो प्रयासले ती दलित व्यक्ति/समूहहरूप्रति साङ्केतिक वा सांस्कृतिक हिंसा मात्र गर्न सक्छ' (उप्रेती, २०६८ पृ. २८२) । यस विषयमा फुकोको भन्दा स्पिभाकको भिन्न विचार रहेको छ । उनका दृष्टिमा सबाल्टर्नहरू बोल्न सक्दैनन् । सबाल्टर्नले बोल्न सक्दछन् भने ती सबाल्टर्न नै रहँदैनन् (चापागाई, २०७३ पृ. ७४) । बोल्न नसक्ने भएकाले बौद्धिक वर्गले तिनका लागि बोलिदिनुपर्छ, भन्ने उनको मान्यता रहेको छ । स्पिभाक भन्छन्, 'जे जस्तो भए पनि बौद्धिक वर्गले सबाल्टर्न समूहहरूको प्रतिबिम्बन/प्रतिनिधित्व गर्ने काम छोड्नु हुँदैन । हो, प्रतिनिधित्व गर्ने क्रममा हामीले तिनको सत्यलाई गलत रूपले अथवा बड्ग्याएर प्रस्तुत गर्लाऊँ कि भन्ने खतरा अवश्य हुन्छ । त्यसप्रति हामी सजग रहनुपर्छ । तर तिनको हक र अधिकारबारे बोल्ने, लेख्ने जिम्मेवारीबाट भागि नै हाल्नु चाहिँ हुँदैन' (उप्रेती, २०६८, पृ. २८५-२८६) ।

रन्जित गुहा सामान्यतः बोल्न नसक्ने भएकाले सबाल्टर्नहरू आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैँ गर्न सक्दैनन् तर उनीहरूलाई बोल्न लगाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्छन् । गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाक भने सबाल्टर्नहरू बोल्नै नसक्ने धारणा राख्छन् । यदि सबाल्टर्न बोलिहाले पनि समाजका शक्तिशाली वर्गका मानिसहरूले तिनीहरूको आवाजलाई अर्थहीन हल्लाका रूपमा मात्र लिन्छन् । समाजका मूलधारका शैक्षिक संस्था र सञ्चार माध्यमको भाषा र अभिव्यक्तिको ढाँचासँग अनभिज्ञ सबाल्टर्नहरूको आवाज समाजको मूलधारसम्म पुग्न सक्दैन । आफ्नो बारेमा बोल्न नसक्ने सबाल्टर्नहरूले आफ्नो प्रतिनिधित्व पनि आफैँ गर्न सक्दैनन् (शर्मा, २०७० पृ. ३१८) । सबाल्टर्नहरू आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैँ गर्न नसक्ने भएकाले उनीहरूको प्रतिनिधित्व अरुले नै गरिदिनुपर्ने हुन्छ । साहित्यिक कृतिमा लेखकले सबाल्टर्नहरूको प्रतिनिधित्व गराउँदै तिनको आवाज अभिव्यक्त गरेको हुन्छ ।

तपन उपन्यासको विश्लेषण

तपन वि.सं. २०७३ असोजमा प्रकाशित उपन्यास हो । यसका लेखक शरद पौडेल हुन् । उपन्यासले २०५२ सालमा नेपाली समाजमा जनयुद्ध सुरु भएपछि नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनमा देखा परेको क्रान्तिकारी धार र वैचारिक धारबीचको अन्तर्द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरेको छ । खासगरी कम्युनिस्ट आन्दोलनभित्र देखा परेको वैचारिक विचलन र स्वार्थी प्रवृत्तिलाई उपन्यासमा देखाइएको छ । धौलागिरि अञ्चलको पर्वत जिल्लालाई केन्द्र बनाएर त्यहाँका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक आदि विभिन्न पक्षको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासको पूर्वाद्धमा पर्वत जिल्लाको सामाजिक परिवेशमा विद्यमान जातीय विभेद र उत्पीडनको चित्रण गरिएको छ भने उत्तराद्धमा नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनमा देखा परेका विभिन्न आरोह-अवरोहलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासले मूलतः राजनीतिक विषयवस्तुको उठान गरे पनि समाजका सबाल्टर्न वर्गका पीडा र समस्यालाई पनि प्रस्तुत गरेको छ ।

आर्थिक, जातीय तथा लैङ्गिक दृष्टिले सबाल्टर्न वर्गका मानिसहरूको जीवनभोगाइलाई उपन्यासले सशक्त ढङ्गमा चित्रण गरेको छ। तसर्थ तपन उपन्यास वर्गीय मुक्ति, जातीय पहिचान र नारी जागरणका लागि गरिएको सङ्घर्षको कथा हो। यहाँ सबाल्टर्नसम्बन्धी आर्थिक, लैङ्गिक तथा जातीय अवधारणाका आधारमा तपन उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ।

वर्गीय सबाल्टर्न

आर्थिक दृष्टिले तपन उपन्यास मूलतः सबाल्टर्न वर्गको कथा हो। उपन्यासमा आर्थिक रूपले सबाल्टर्न वन्न पुगेका विपन्न वर्गका मानिसहरूको जीवनको चित्रण गरिएको पाइन्छ। गरिबीकै कारण समाजमा उनीहरूले भोग्नुपरेको दुःख र पीडाका साथसाथै प्रभुत्वशाली वर्गका मानिसहरूको शोषण र उत्पीडनको सिकार हुनुपरेको यथार्थ यस उपन्यासमा पाइन्छ। कल्लेरी गाउँका दलितहरू आर्थिक रूपमा निम्न वर्गीय पात्र हुन्। उनीहरू आफ्नो खेतीपातीका साथसाथै फुर्सदका समयमा भारी बोक्नेदेखि लिएर कामको खोजीमा भारतको मुम्बई सहरसम्म पुग्ने गर्दछन्। यति गर्दा पनि उनीहरूलाई कहिल्यै अभाव र पीडाले छोड्दैन। चाउरीका यी भनाइबाट पनि कल्लेरी गाउँका निम्न वर्गीय दलितहरूको दयनीय आर्थिक अवस्था छर्लङ्ग हुन्छ, 'अब नि उठ्दैनौ र लिखेआ बाउ ? यतिका दिन भो कमाइधमाई केही भएन। बेलैमा बजारथिर भरे त आज भारी पाइन्त्यो कि ? घराँ अब त मुखा हाल्ने एक गोडो अन्न नि छैन। न मकै, न कोदो, न त चामल। मीठो-मसिनो नभै नि पेटाँ अन्नओ गोडो नहाले उभिन सकिन्न केरे,' (पौडेल, २०७३ पृ. २४)। निम्न वर्गीय दलितहरूका लागि मीठो खाने र राम्रो लाउने त परको कुरा भयो, एक दिन काम नगरे उनीहरूको पेटमा अन्न पनि पर्ने स्थिति छैन। यस्तो समस्या चाउरीको परिवारमा मात्र नभएर सम्पूर्ण दलित बस्तीकै समस्या बनेको छ। गरिबी र अभावसँग सङ्घर्ष गर्दागर्दै लखतरान बनेको चाउरे आफ्नो पीडा यसरी सुनाउँछ, 'तेइ त नि दुर्के। यसो अरेर होला कि भन्यो, उसो अरेर होला कि भन्यो। यता गए त होला कि भन्यो, उता गए त अलि होला कि भन्यो। तर, जता गए नि, जे गरे नि केई नहुने हैच। आफू सम्सँगै आफ्नु कर्म नि हिन्निरच केरे। तेइ भइर त होला नि, न त ठाम् फेरेर दुःख फेरियो, न त भारी फेरेर दुःख फेरियो। आफ्नै जिन्नकी सम्भरेर ल्याम्दा, कैलेकै त भ्वाम्म गन्नकीमा फालहालुम् कि भन्नी पो लाउच्च त' (पृ. ११२)। जति नै मिहिनेत गरे पनि दुःख र अभावले कहिल्यै नछोड्दा आम गरिबका मनमा उत्पन्न हुने निराशाका भावहरू चाउरेका यी भनाइमा पाइन्छ।

उपन्यासमा सबाल्टर्न वर्गका मानिसहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व सबाल्टर्न वर्गका पात्र स्वयम्ले गरेका छन् भने कतिपय ठाउँमा प्रभुत्वशाली सम्पन्न वर्गका मानिसले पनि सबाल्टर्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ। आर्थिक दृष्टिले सबाल्टर्न वर्गका मानिसहरूको दुरवस्थाको कारण समाजका शोषक, सामन्त र तिनैको पक्षपोषण गर्ने राज्य व्यवस्था रहेको विश्लेषण गर्दै सबाल्टर्न वर्गका मानिसहरू एकजुट भई आफ्नो मुक्तिका लागि आवाज उठाउनुपर्ने विचार यहाँ व्यक्त भएको छ। यसरी आर्थिक दृष्टिले सबाल्टर्न र प्रभुत्वशाली वर्गका पात्रहरूका माध्यमबाट उपन्यासमा सबाल्टर्न वर्गको आवाज अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

लैङ्गिक सबाल्टर्न

नेपाली समाजको संरचना पुरुषसत्तामा आधारित रहेकाले परिवार र समाज निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका हुँदाहुँदै पनि नारीलाई समाजमा सबाल्टर्न बनाइएको छ। तपन उपन्यास लैङ्गिक सबाल्टर्नका दृष्टिले उल्लेख्य कृति हो। यस उपन्यासमा पुरुष सत्ताका सामु सबाल्टर्न बन्न पुगेका नारीहरूको पीडालाई देखाइएको छ। पुरुषप्रधान समाजमा नारीहरू सामाजिक संरचनाका कारण सबाल्टर्न बन्न बाध्य छन्। पुरुषहरू आफ्नो निहित स्वार्थ पूरा गर्न नारीलाई उपभोग गर्न चाहन्छन्। नारीलाई दासीको जस्तै व्यवहार गर्ने पुरुषहरू घरभित्रको काममा कुनै सहयोग गर्दैनन्। घरभित्रको सबै काम गरे पनि पुरुषहरू नारीको कुनै काम देख्दैनन्। यस्तो स्थिति दलित र बाहुन दुवै समुदायका नारीहरूले भोग्नुपरेको उपन्यासमा देखाइएको छ। चाउरीले आफ्नो मनका कुरा लोगनेसँग राख्न खोज्दा चाउरे भन्छ, 'यत्राको पहिलेओ र अहिलेओ भनिर साँध लाम्नुपरिच र ? तँअस्ता थाँगने मुन्छेआ बात कैले पो सुनेओचु र मैले ? मेलो न पत्तकी अइमई। कतई केई देख्यो छैन। सुन्यो, जान्यो छैन। यस्ता गोबरेका नि केका गथ्ला बात हुन्छन् र सुन्नलाई, अन्त्याणी मनाँ गुन्नलाई ? बेकाराँ आफ्नु आँखाओ निद बिगारन मातेइ हो,' (पृ. १९)। चाउरेको यस भनाइमा महिलाहरू केही जान्दैनन् र उनीहरूको कुरा सुन्नु भनेको समय मात्र बर्बाद गर्नु हो भन्ने पुरुष मानसिकता झल्किन्छ। दलित महिला मात्र नभएर बाहुन समुदायका महिलाहरू पनि पुरुष हैकमको चपेटामा परेको उपन्यासमा देखाइएको छ। रिजाल्नी आफ्नो लोगनेसँग दुखेसो पोख्दै भन्छे, 'म जाबीको केको घर हुने र यो ? यो घर, यो सबै सिरी-सम्पथि त तपैकै हो नि। म त काम गर्न राखेकी सोभी बुढी गोठाल्नी त हो नि। तपैका वस्तुभाउ सिआने। खाए नि, नखाए नि तपैलाई खान्की बनाम्ने, ख्वाम्ने अनि तपैका जुठाभाँडा माज्ने। घरमा हुँदा गोडामा तेल लाउने गोडा मिच्ने, गोडाकै पानी खाने। मअस्ति दासिनीको यो घरमा के हुन्छ र ?' (पृ. १४५)। रिजाल्नीको यस भनाइबाट बाहुन समुदायका महिलाहरू पुरुषबाट भन् बढी पीडित भएको बुझ्न सकिन्छ। पुरुषले महिलालाई घरका काम गर्ने दासीको भन्दा फरक व्यवहार नगर्ने गरेको पाइन्छ। गोडाको पानी खाने प्रसङ्गले महिलाहरू पुरुषका अगाडि निरीह रहेको कुरा बुझ्न सकिन्छ। पतिलाई भगवान्को रूपमा पूजा गर्ने र आफूलाई उनैको दासी सम्झने सबाल्टर्न नारी मानसिकता पनि यहाँ देख्न सकिन्छ।

समाजमा पति मरेका विधवा नारीहरूको जीवन भन् कष्टपूर्ण भएको कुरालाई पनि उपन्यासमा देखाइएको छ। उपन्यासमा लोगने मरेकी एकजना विधवा बाहुनीको वर्णन गरिएको छ, जसलाई लोगने मरेको दुई साल पनि नबित्दै अनेक जाल र षड्यन्त्र गरेर एउटा दमाईसँग सल्लिएको भनी उसैलाई जिम्मा लगाइन्छ। ती महिलाको बारेमा दुर्गले यसरी वर्णन गरेको छ :

'पुछारेओ छोरासँअ बिअे भएर आएकै अको न बर्ख यिनको श्रीमान् उटा बम्बैमा मच्यो। टेसपछि यी पुछारेकी व्वारी विधवा भइन्। श्रीमान् मरेका दुई बर्खजति ट्यै घरमा विधवा व्वारी भनेर जटि हँला अरे नि गुजारा अरिन्। टर लोउने मरेका टेस्रो बर्खमा हो कि भैँ लाउच्च, उटा बाउन ठरेहरू सपै मिलेर लौ यो ट एकले डमैसिट सल्लिइच्च भनेर ट्यै भीरकुनाको एकले डमैका घराँ लैइर हुल्लिए। यिनलाई सिहार्चु भनेर भीरकुनेले पान हज्जार लिइट्यो रे भन्ने सुनिया हो,' (पृ. २७२)।

दुर्गेको यस्तो भनाइबाट समाजमा विधवा महिलाहरूलाई जीवन जिउन सहज छैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ। उनीहरूले घर परिवार र समाजमा अनेक शारीरिक तथा मानसिक यातना भोग्नुपर्छ। आफूले नगरेको गल्तीको पनि सजाय भोग्न उनीहरू विवश बनाइन्छन् भन्ने कुरा उपन्यासमा देख्न सकिन्छ। यसबाट समाजमा सबाल्टर्न नारीहरूको निरीह अवस्थाको चित्र प्रस्तुत भएको छ।

पुरुषहरूको सोच र मानसिकताकै कारण नेपाली समाजमा महिलाहरू सबाल्टर्न जीवन बाँच्न विवश छन्। पुरुष मात्र होइन, सबाल्टर्न बनेर बाँचिरहेका महिलाहरू नै पनि महिलाको पीडामा संवेदनशील बन्न सकेका छैनन्। समाजमा सबाल्टर्न बनेर बाँचिरहेका तिनै महिलाहरूको आवाजलाई प्रस्तुत गरेर उपन्यासकारले नारीप्रति सहानुभूति राख्ने काम गरेका छन्। वर्षौंसम्म दबिएर रहेको नारी आवाजलाई उपन्यासका माध्यमबाट केन्द्रसम्म पुऱ्याउने र पुरुष सत्तालाई घचघच्याउने काम उपन्यासकारले गरेका छन्। समाजमा सबाल्टर्न वर्गका रूपमा रहेका नारीहरूको आवाजलाई उपन्यासमा नारी र पुरुष पात्रहरूका माध्यमबाट प्रतिनिधित्व गराइएको छ।

जातीय सबाल्टर्न

नेपाली समाजमा जातीय भेदभावको सिकार खास गरी दलित समुदायका मानिसहरू हुँदै आएका छन्। कानुनी रूपमा नभए पनि नेपाली समाजमा छुवाछुत र जातीय भेदभावको स्थिति दह्रो गरी जरो गाडेर बसेको छ। यहाँ कथित उच्च जात भनिएका बाहुन, क्षत्री समुदायका मानिसहरू आफूलाई उच्च ठान्ने र कथित दलित भनिएकाहरूले शोषित, उत्पीडित भएर बाँच्नुपर्ने नियति भोग्दै आएका छन्। दलितहरू जातीय दृष्टिले सबाल्टर्न भएर बाँच्न विवश रहेका छन्। त्यही सबाल्टर्न वर्गका मानिसले भोग्नुपरेको उत्पीडनलाई *तपन* उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ। उपन्यासको मुख्य पात्र लिखत नेपाली जातीय दृष्टिले सबाल्टर्न वर्गको पात्र हो। लामो समय प्रवासमा बसेर फर्केको लिखत राजनीतिक रूपमा प्रशिक्षित पात्र भएकाले उसमा प्रतिरोधी चेतना भने सशक्त रूपमा पाइन्छ।

उपन्यासमा पर्वत जिल्लाको कल्लेरी गाउँका दलितहरूले वर्षौंदेखि भोग्दै आएको शोषण र उत्पीडनलाई प्रस्तुत गरिएको छ। कल्लेरी गाउँमा जातीय भेदभावको स्थिति जबरजस्त रूपमा रहेको छ। गाउँमा दलित र क्षत्री-बाहुनको बस्ती नै अलग रहेको छ। एउटै डाँडाको दुई पाटामा भए पनि बाहुन बस्ती केही सम्म परेको र उर्वर जमिनमा रहेको छ। त्यस गाउँमा धारा र स्कूलको सुविधा रहेको छ। तर दलित बस्ती उजाड, फुस्रो र रुखो ढुङ्ग्याने माटोले बनेको भिरालो छ। बाहुन र दलितका लागि अलग-अलग धारा रहेका छन् भने दलितहरूका धारामा बाहुनहरूका गाईवस्तुलाई पानी खुवाउने गरिन्छ। कतिपय वेला बाहुनीहरूले कपडा धोएको फोहोर पानी दलितको धारामा जाने भए पनि उनीहरू त्यसको प्रतिवाद गर्न सक्दैनन्। त्यस्तै छविलालको पसलमा पनि दलितहरूलाई फरक व्यवहार गरिन्छ। त्यहाँ दलितहरूका लागि चिया खान भनेर छुट्टै गिलासको व्यवस्था गरिएको छ भने उनीहरूले पैसा तिरेर चिया खाए पनि आफूले चिया खाएको गिलास आफैँ माभ्नुपर्दछ। पसलमा राखिएका टेबल पनि केवल बाहुनहरूकै प्रयोगका लागि मात्र रहेको छ, दलितहरूले त्यहाँ बस्नसमेत पाउँदैनन्।

बाहुन समुदायका मानिसहरूमा जातीय उच्चताको ठूलो घमण्ड रहेको देख्न पाइन्छ। उनीहरू दलित भएर जन्मनु अभिशाप भएको ठान्दछन्। रिजाल्नी टिकेकी (दलित पात्र)लाई पूर्व जुनीको कर्मले बाहुन वा

दलित भएर जन्मिने कुरा गर्छे । पूर्व जुनीमा राम्रो कर्म गरे बाहुन भएर जन्मिन पाइने र नराम्रो कर्म गरे दलित भएर जन्मनुपर्ने धारणा व्यक्त गर्दछे । त्यसैले ऊ दलित भएर जन्मनु पनि अभिशाप भएको ठान्दछे । दलितहरूले आफूमाथि भएको अन्यायका विरुद्ध आवाज उठाउँदा भगवान्को डर देखाउँदै रिजाल्नी दलितहरूले दलितकै ठाउँमा बस्नुपर्ने तर्क गर्छे । रिजाल्नी टिकेकीलाई भन्छे, 'हिजाज पौनी र गरिप जथिले यस्तै कुरा अर्न थालाच्यौ र त तिमेरूको भन्नु अधोगति भैच्च त नि । भगुमान् परमेश्वरआ नि डर नहुने भए सि मुन्छेलाई अपुर केको डर हुन्छ त ? तैँछाड-मैँछाड अरे'सि यस्तै बिथान्का त परिन्च नि,' (पृ. ५९) । रिजाल्नी दलितहरूले सधैँ दलित नै भएर बस्नुपर्ने तर्क गर्छे । आफ्नो मुक्तिका लागि आवाज उठाउँदा दलितहरूले भन्नु बढी दुःख भोग्नुपर्ने उसको विचार रहेको छ । प्रवासबाट फर्केको लिखत गाउँका दलितहरूमा चेतना भर्दै सङ्गठित गर्ने काममा लाग्छ । दलितहरूको जातीय मुक्तिका लागि सक्रिय हुँदा उसलाई गाउँकै शोषक र सामन्त रिजाल बाहुनले 'बौलाएछ' भनेर टिप्पणी गरेको कुरा चाउरीको यस भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ, 'गामका मुन्चले त के भन्ने हो र नाई । भर्खरै त कुरो सुन्दैछन्, बुभ्दैछन् । तर उताका तपैँका मामा खलके (रिजाल बाहुन) हरले चाइने दमै केटो बौलाएर आएच भन्थे रे,' (पृ. २६७) । जातीय रूपले सबाल्टर्न बनेका दलितहरूको मुक्तिका लागि काम गर्दा लिखतलाई बौलाएको ठान्ने रिजाल बाहुनको यस्तो भनाइमा दलितहरू सधैँ दलित नै रहनु भन्ने प्रभुत्वशाली ब्राह्मणवादी चेतनाले काम गरेको छ । बाहुन समुदायका पात्रहरूमा मात्र होइन दलितहरूसमेत आफू तल्लो जातको हुँ भन्ने भावनाले ग्रसित देखिन्छन् । दलित समुदायकी टिकेकी आफूभन्दा सानै भए पनि बाहुन जातकाले दलितलाई नमस्कार गर्न नहुने भन्दै बरु उल्टै आफूले नमस्कार गर्नुपर्ने सोचाइ राख्छे । रिजाल बाहुनकी भान्जी नम्रताले नमस्कार गर्दा टिकेकी भन्छे, 'अबुई, केको नमस्कार अर्नुओइच्च र नानी, मत दमिनी हुम् नि । नचिनेर बरा, नमस्कार त मैले अर्नी हो नि नानी हउरलाई,' (पृ. ५८) । टिकेकीको यस भनाइमा आफू दलित हुनुको हीन भावना झल्किन्छ । यो समाजको प्रभुत्वशाली बाहुन समुदायका मानिसहरूले आफ्नो वर्चस्व कायम गरिराख्न निर्माण गरेका सङ्कथनहरूको सांस्कृतिक परिणति हो ।

कल्लेरीका दलितहरूसँग खेती हुने उर्वर जमिन पनि छैन । अलिअलि भएको पनि सुक्खा र रुखो जमिन मात्र छ । गाउँको उर्वर जमिनजति टाठाबाठा बाहुनहरूले अनेक षड्यन्त्र गरेर सबै आफ्नो बनाइसकेका छन् । यति हुँदा पनि दलितरू निरीह बनेर चुपचाप बस्न विवश छन् । बाहुनहरूको षड्यन्त्र उनीहरूलाई थाहा छ तर पनि त्यसको प्रतिरोध गर्न सक्ने स्थितिमा दलितहरू छैनन् । गाउँकै उर्वर जमिन कल्लेरी फाँटमा एउटा पनि दलितको जमिन नभएको बारे दुर्गले जिज्ञासा राख्दा चाउरे भन्छ, 'अहिले त कसैको नि छैन । परारसम्म त एकदुईका थ्यो कि क्या हो ? तिनका नि अनेक जाल अरेर फुत्काए कल्लेरीका विष्टहरूले । पैले पो कुलो थेन, एक खेती अर्नलाई नि आकासे पानी कुर्नुपत्यो । अब पो'टी त कुलो आइच्च । पानीले अर्दा खेतीमाथि खेती भैच्च । अब त सुनको टुक्रोजस्तो भो नि यो जिमि त । यस्तो सुनको टुक्रो हामी दलित-पौनीआ भागाँ काँ'ट हुने र ? अनेकओलीका जालभेल अरेर आफ्नो बनाइसके उइल्यै'ट बाठा विष्टहरले,' (पृ. ३५) ।

चाउरेका यी भनाइले एकातिर कल्लेरी गाउँका बाहुनहरूले दलितमाथि कसरी शोषण र षड्यन्त्र गरिरहेका छन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ भने अर्कातिर बाहुनहरूको षड्यन्त्र थाहा पाएर पनि निरीह भई

बस्नुपरेको दलितहरूको विवशतालाई पनि देखाउँछ। बाहुनहरू दलित महिलालाई आफ्नो वासना पूर्तिको वस्तु मात्र ठान्दछन्। रिजाल बाहुन अरू सबै कुरामा दलितलाई छुवाछुतको व्यवहार गर्छ, तर चन्द्रे दमाईकी स्वास्नीसँग भने लुकीलुकी यौन सम्बन्ध राख्ने गर्छ। सामान्य कपडा, चुराधागो आदिको प्रलोभनमा पारेर उसले चन्द्रे दमाईकी स्वास्नीसँग बारम्बार अनैतिक सम्बन्ध राख्छ। यसरी उसका लागि तिनै दलित अछुत भए पनि दमिनीको शरीर भने उपभोग्य बनेको छ।

जातीय दृष्टिले सबाल्टर्न बनेका दलितहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व उपन्यासमा सबाल्टर्न दलित तथा प्रभुत्वशाली खस-ब्राह्मण समुदायका पात्रहरूका माध्यमबाट गरिएको छ। रिजाल बाहुन, रिजाली, छविबाल, नम्रता जस्ता जातीय दृष्टिले प्रभुत्वशाली वर्गका पात्रहरू तथा लिखत, चाउरे, चाउरी, दुर्गे, टिकेकी, चन्द्रे दमाईकी स्वास्नी जस्ता सबाल्टर्न वर्गका पात्रहरूका माध्यमबाट समाजमा दलितको अवस्था उजागर गरिएको छ।

सबाल्टर्न वर्गमा प्रतिरोधी चेतना

नेपाली समाजमा पछिल्लो एक दशकको अवधि भनेको वर्षौंसम्म सबाल्टर्न बनेर बाँचेका समुदाय आत्मसम्मान र पहिचानका लागि सचेत हुँदै गएको युग हो। उनीहरू आफूमाथि भएको भेदभाव र बहिष्करणका विरुद्ध जागरुक बन्दै गएका छन्। पुरानो पिँढी वा समुदायका मानिसमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको त्यति नपाइए पनि नयाँ पुस्ताका मानिसहरूमा आफूमाथि भेदभाव गर्नेहरूप्रति तीव्र आक्रोश र प्रतिरोधको भाव पाइन्छ। सबाल्टर्न वर्गका मानिसमा बढ्दै गएको यही प्रतिरोधी चेतनालाई *तपन* उपन्यासले उद्घाटन गरेको छ।

तपन उपन्यासमा सबाल्टर्न समुदायका पुराना पिँढीका मानिसहरूमा प्रतिरोधी चेतना त्यति जागृत नभए पनि नयाँ पुस्ताका मानिसहरूमा भने सबाल्टर्न हुनुको पीडाबोधका साथै प्रतिरोधी चेतना पनि क्रमशः बढ्दै गएको देख्न सकिन्छ। दुर्गेकी आमा, चाउरे, चाउरीहरू आफूले पाएको दुःखको दोष आफ्नै कर्मलाई दिन्छन् भने दुर्गे, लिखत तथा कम्युनिस्ट आन्दोलनका अन्य कार्यकर्ताहरू विद्यमान सामाजिक संरचना र वर्गीय शोषणका कारण गरिब र दलितले दुःख भोग्नुपरेको निष्कर्ष निकाल्छन्। गाउँका अठारजना दमाईहरू एकै चिहान भएर मरेको घटनालाई दुर्गेकी आमा पूर्वजुनीको लेखान्तर ठान्छे भने दुर्गे त्यस घटनालाई रिजाल बाहुनले गरेको जालझेलको परिणाम ठान्छ। यस्तै उपन्यासको मुख्य पात्र लिखत सबाल्टर्नहरूको मुक्तिका लागि लामो र कठिन सङ्घर्ष गर्नुपर्ने ठान्दछ र त्यसका लागि आफूलाई तयार पारेको छ। ऊ भन्छः

म तेति कमजोर छैन नम्रताजी। मैले बुजेको मेरो बाटो अनि मेरो सङ्घर्ष धेरै अप्ठेरो अनि लामु छ। स-साना समस्सेले नै मलाई अल्मलायो भने म कसरी हिँड्म्ला त नि तेति लामो बाटो। डिल्लीबाट हिन्ने बेलाभै म घामस्तै हुन्चु, उदाँम्दा पनि रातो हुन्चु र अस्ताँम्दा पनि रातै भएर अस्ताम्चु भन्ने कसम खाएर आको हुम्।..म घामस्तै तातो अनि रातो हुन्चु, चाहे मसँअ सम्पत्ति होस् या नहोस्, मैले सुख पाम् वा मलाई विपत् परोस् र मैले दुःख पाम्। म चिसिन्न र निभिन्न भनेरै आ हुम्, (पृ. २७५)।

राजनीतिक रूपमा प्रशिक्षित लिखतको यस भनाइबाट सबाल्टर्नहरू पनि अब हिजोको जस्तै आफूमाथि भएका शोषण र उत्पीडनलाई कर्मको फल ठानेर बस्ने अवस्थामा छैनन् र उनीहरूमा आफूमाथि भएका शोषण र उत्पीडनका विरुद्ध आवाज उठाउन सक्ने प्रतिरोधी चेतनाको विकास भइसकेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

सबाल्टर्न अध्ययनको प्रारम्भ इतिहास अध्ययनबाट भएको हो । पछि यसले साहित्यलाई पनि आफ्नो क्षेत्र बनायो । इतिहासको तुलनामा साहित्य बढी सबाल्टर्नमैत्री हुने भएकाले साहित्यको अध्ययनमा पनि यो औचित्यपूर्ण रहेको छ । साहित्यका सबै विधाका माध्यमबाट सबाल्टर्न वर्गको पीडालाई प्रस्तुत गर्न सकिने पनि उपन्यास यसका लागि अझ प्रभावकारी माध्यम बन्न सक्छ । नेपाली समाजको वर्गीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक तथा जातीय अस्तित्व, पहिचान र प्रतिनिधित्वका विषयलाई महत्त्वका साथ अभिव्यक्त गरेको हुनाले *तपन* उपन्यासमा सबाल्टर्न वर्गको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ । नेपाली समाजमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा सबाल्टर्न बनेका समुदायको आवाजलाई यस उपन्यासले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । वर्षौंदेखि सबाल्टर्न बनेर बाँचेका मानिसहरूको पीडालाई प्रस्तुत गर्दै उनीहरूमा बढ्दै गएको प्रतिरोधी चेतनालाई पनि यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । सबाल्टर्न समुदायका पुराना पिँढीका मानिसहरूमा प्रतिरोधी चेतना त्यति नपाइए पनि नयाँ पिँढीका मानिसहरूमा भने आफ्नो पहिचान, अस्तित्व र प्रतिनिधित्वका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्ने प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुँदै गएको कुरालाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी समग्रतः प्रस्तुत उपन्यास सबाल्टर्नमैत्री रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- चापागाई, निनु (२०७३). *पूर्ववाद र सद्देली विचार*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, ताराकान्त ((२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पौडेल, शरद (२०७३). *तपन*. काठमाडौं : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि. ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३). *मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- लामा, कविता (२०१७). *कविता डिस्कर्स*. खर्साड : माया प्रकाशन ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९). *नेपाली उपन्यासको इतिहास* काठमाडौं : नेपाल ज्ञान प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७०). *अवरजन अध्ययन र साहित्य*. *भृकुटी* (भाग १९). पृ. ३१४-३२५ ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, श्रष्टा सबाल्टर्न*. काठमाडौं : डिस्कर्स पब्लिकेसन ।
- सुब्बा, मनप्रसाद र थापा, रेमिका (२०१९). *किनारा विमर्श*. सम्पा. गामा प्रकाशन : दार्जिलिङ ।